DOI: 10.31648/pw.12832

Piotr Fast
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4158-671X
University of Silesia in Katowice

SPORY O WIERSZ JOSIFA BRODSKIEGO *НА НЕЗАВИСИМОСТЬ УКРАИНЫ*. CZĘŚĆ 2

Dispute about a poem *On the Independence of Ukraine* by Joseph Brodsky. Part 2

Abstract: The article attempts to reconstruct the premises that led to Joseph Brodsky's writing of the (anti)elegy *On the Independence of Ukraine*. According to critics' opinions that accuse the poet and justify his attitude, Brodsky was influenced by many external factors (e.g., the ideological pressure of the culture in which he was formed) and often unconscious psychological stimuli, which were a realisation of the social unawareness of Russian culture. In the article, opinions of famous intellectuals, writers and literary critics (Czesław Miłosz, Bengt Jangfeld, Oksana Zabużhko, Aleksander Fiut, and others) were taken into account.

Keywords: Joseph Brodsky's poem *On the Independence of Ukraine*, critical opinions, imperial approach, colonial way of thinking

Polaryzacja opinii dotyczących pozycji ideowej podmiotu wiersza Brodskiego *Na niepodległość Ukrainy*, którą przedstawiłem w poprzedniej części tego szkicu, oraz bezkompromisowość ocen poety i jego postawy dostrzeżona przez wielu pisarzy, krytyków czy eseistów każą po pierwsze podjąć próbę zrekonstruowania tego, jak wszyscy ci komentatorzy rozumieli znaczenie wiersza Brodskiego, a po drugie rozpatrzyć zasadność stawianych poecie zarzutów. Chcę przez to powiedzieć, że w drugiej część tego szkicu podejmę próbę skonceptualizowania zawartych w tych wypowiedziach diagnoz (czy raczej hipotez) dotyczących motywacji i przyczyn negatywnego stosunku Brodskiego do Ukrainy, Ukraińców i ich kultury – tak jak je postrzegają jego oponenci, ale też (nieliczni) autorzy podejmujący próbę korzystnej dla poety interpretacji jego utworu. Pisząc o „stosunku Brodskiego do Ukrainy", pozwalam sobie na uproszczenie analogiczne do tego, jakim posłużyli się jego oponenci, traktujący poszczególne sformułowania tego utworu jak bezpośrednie, obdarzone asercją autorską tezy dotyczące nie tyle świata przedstawionego w tym tekście, ile rzeczywistości realnej. Tak się bowiem stało, że kolejne akty agresji

Federacji Rosyjskiej najpierw zagarniającej Krym, potem wschodnie obwody Ukrainy, a w końcu prowadzącej regularną wojnę z tym niezawisłym państwem diametralnie zmieniły perspektywę oglądu utworu Brodskiego. Nawet jeśli uznać (jak czynią to niemal wszyscy komentatorzy), że rosyjski noblista napisał w 1992 r. wiersz w sposób oczywisty antyukraiński, odróżnić należy ewentualną osobistą idiosynkrazję Brodskiego od ideologicznego uzasadnienia politycznych działań imperium rosyjskiego wobec Ukrainy. Niezależnie od woli czy intencji autora tekst ten stał się w powszechnym odczuciu nie tylko elementem artystycznego świata poezji Brodskiego, lecz także faktem rzeczywistości społeczno-polityczno-kulturowej. Nie proponując szczegółowej analizy utworu ani jego „niezależnej" interpretacji, zajmę się w tej części szkicu rekonstrukcją sposobów postrzegania go przez komentatorów, usiłujących odtwarzać jawne i ukryte motywacje stojące za tekstowymi – a pośrednio również ideowymi – decyzjami poety. Nie stawiam więc sobie zadania sensu stricto hermeneutycznego. Postrzegam je raczej jako próbę badania wybranego elementu recepcji tekstu literackiego w jego silnym powiązaniu z kontekstem społeczno-psychologicznym.

* * *

Najczęstszą sugestią, która pojawia się w wypowiedziach o Brodskim w kontekście wiersza *Na niepodległość Ukrainy*, jest działanie pod wpływem resentymentu. W. Niedieogło, uczestnicząca w ankiecie poświęconej imperialności literatury rosyjskiej, konstatuje jaskrawe przejawy owego resentymentu, choć równocześnie podaje w wątpliwość bezpośrednie zamierzenie poety:

> Тяжело представить себе и то, что Бродский, который действительно не чурался воспевания империи, понимая под ней принадлежность к большой (не только русской) культуре, мог уравнивать свои соответствующие тексты с болезненной (и вообще-то довольно безжалостной) фиксацией ресентимента, реализующего себя в языке в не просто нелицеприятном, а достаточно уродливом изводе (Impierskij tekst… 2023, 250).

Znacznie mniej dyplomatycznie odnosi się do tego zagadnienia A. Fiut, który komentując odę Rosjanina, dostrzega w tym utworze wyraźne rozdrażnienie Brodskiego, manifestujące – zdaniem autora komentarza – z całą otwartością kolonialną postawę rosyjskiego poety. Krakowski badacz nie przebiera w słowach:

> Trudno nie odnieść wrażenia, że występuje w wierszu w roli brata, karcącego z gniewem, a nawet wybuchami wściekłości tego drugiego, który, krnąbrny, poważył się uwolnić od jego uciążliwej opieki i wybrał samodzielność (Fiut 2023, 200)[1].

[1] Fiut pisze także o „imperialnej dumie" Brodskiego (Fiut 2023, 192). Bardzo krytycznie do postawy Brodskiego odniósł się także Leszek Szaruga. Recenzujący jego książkę Adam Komorowski, który

Postawę tę usiłuje wyjaśnić L. Szaruga, identyfikujący stanowisko poety wobec Ukrainy z oczywistym dla niego utrwalonym w rosyjskim poczuciu narodowym stereotypem:

> Kompleks Rosji wobec Ukrainy wynika z faktycznego historycznego pierwszeństwa, starszeństwa Ukrainy: „Rosja jest tworem historycznie późniejszym, młodszym". […] Pojawia się kwestia kompleksu młodszego brata, który nie z ducha jest, lecz jedynie z ciała (Szaruga 2016, 118).

Sposób myślenia Brodskiego w tej sprawie znajduje przekonujące uzasadnienie w znanej wypowiedzi Czesława Miłosza z listu do Jerzego Giedroycia. Polski noblista, niezależnie od wielokrotnie manifestowanych sympatii i uznania dla wielkiego rosyjskiego poety, również sugeruje tożsamość postawy Brodskiego ze wskazanym przez Szarugę sposobem myślenia:

> Brodski miał wszelkie cechy Rosjanina, a żadna siła nie zmusi Rosjanina do tego, żeby uznał Ukraińców za odrębną narodowość. Najbardziej nawet liberalni, jak choćby Isaiah Berlin, uważają ukraiński nie za język, a za dialekt rosyjskiego. Tak samo traktują białoruski (Giedroyc | Miłosz 2012, 450).

Mogłoby się wydawać, że przytoczona tu charakterystyka imperialnej postawy Rosjan nie powinna dotyczyć Brodskiego, który jest przecież, i widać to w wielu jego utworach, jednoznacznie antyimperialny[2]. Jak jednak wiemy, wielu intelektualistów, pisarzy, poetów wprost zarzucało Brodskiemu imperialność. Tak pisze o tym J. Margolis:

> Сохранились также стенограммы и свидетельства того, как Чеслав Милош, Адам Загаевский, Томас Венцлова, а также Дерек Уолкотт и Сюзан Зонтаг – выдающиеся писатели, мыслители, поэты, личные близкие друзья и единомышленники Бродского, – на общих выступлениях, фестивалях, конференциях, вступали с ним в довольно резкую полемику именно на тему империи и ответственности русской культуры. «[…] Совесть писателя, например, русского писателя, обязана как-то реагировать на такие факты, как, скажем, оккупация Балтики, откуда я родом. Но боюсь, что в русской литературе существует определенное табу,

napisał dosadnie: „Zdaniem Szarugi […] Brodski dostał szału, ponieważ ogłoszenie przez Ukrainę suwerenności uznał za pozbawienie go, jako poety rosyjskiego, prawa bycia prawomocnym dziedzicem wielkiej kultury Rusi Kijowskiej" (Komorowski 2023).

2 W takich na przykład wierszach jak *Прощайте, мадемуазель Вероника* (Brodski 1994 | 2, 53), *Anno Domini* (Brodski 1994 | 2, 66) czy może przede wszystkim *Post aetetem nostram* (Brodski 1994 | 2, 245 i n.). Zagadnienie to analizuje Joanna Madloch w artykule *Motyw Imperium w poezji Josifa Brodskiego* (Madloch 1994). Rozważaniu na temat Brodskiego wizji imperium poświęciłem także swego czasu artykuł *„Kapadocja" z detali odtworzona* (Fast 2003).

> и табу это – империя», – говорит в одной из реплик нобелевский лауреат польский поэт Милош (Margolis 2022)[3].

Imperialność postawy poety niuansuje I. Grudzińska-Gross, stwierdzająca, że „odrzucenie imperium sowieckiego z całą jego brzydotą i szarością nie oznaczało dla Brodskiego odrzucenia imperium rosyjskiego, a przede wszystkim jego kultury" (Grudzińska 2007, 87). Nad wyraz życzliwy dla Rosjanina B. Jangfeldt, jego szwedzki przyjaciel, sprowadza owo imperialne poczucie do smutnej refleksji towarzyszącej myśleniu Brodskiego o rozpadzie imperium:

> В разговоре со мной в декабре того же года он опять употребил термин «викторианский» – с заметной меланхолической интонацией: «А жаль: последнее викторианское государство». Мне показалось, что в этих словах слышна некоторая тоска по поводу того, что исчезла последняя страна с четкими – хотя и провалившимися – идеалами, страна с оставшимся, и очень сильным, запахом девятнадцатого века; единственная Россия к тому же, которую Бродский знал. Возможно, именно поэтому в голосе его звучала грусть: навсегда исчезала часть его самого (Jangfeldt 2012, 122).

Niezależnie od słuszności poglądów Grudzińskiej i Jangfeldta Brodskiemu zarzucano (i dotyczy to nie tylko omawianego wiersza, lecz także znanej polemiki z Milanem Kunderą) postawę wielkoruską. Fiut komentuje głos poety w tym sporze tak:

> W gwałtownym ataku na Kunderę przemówiła przez Brodskiego nie tylko, ocierająca się o bałwochwalstwo, duma z narodowej literatury, ale także pycha Wielkorusa. Nie przypadkiem nazywał później Europę Środkową „zachodnią Azją". […] Pysznienie się znaczeniem narodowej literatury, podobnie jak w starciu z Kunderą, wyraża nade wszystko afirmację potęgi imperialnej Rosji wobec narodu jej podległego (Fiut 2023, 192 i n.).

Wypowiedzi, które tu przytoczyłem, pozwalają na dość oczywistą, ale też nieco zaskakującą diagnozę. Brodski – co było o nim wiadomo od zawsze – mimo że w okresie przedemigracyjnym (zresztą później też) nie prowadził jawnej działalności antysowieckiej, był wszak zdecydowanym wrogiem panującego w ZSRR układu politycznego. Jego postawę należy potraktować jako manifestacyjne *désintéressement*, formę biernego oporu przeciwko uroszczeniom systemu politycznego i polityki kulturalnej.

---

[3] Margolis, pisząc o imperialności postawy Brodskiego, używa „aforystycznego" sformułowania: „можно быть выкинутым из империи, но выкинуть «имперскость» из себя намного сложнее" Margolis). A tak komentuje emocje poety w stosunku do Ukrainy: „Ярость от потрери контроля и обладания".

Jakkolwiek o tym myśleć, nie przypadkiem w większości komentarzy dotyczących antyukraińskiej ody z 1992 r. powtarza się motyw wielkoruskiej, mocarstwowej dumy. Trudno orzec, czy rzeczywiście uczucie to stanowiło fundament konstrukcji intelektualnej (czy raczej emocjonalnej) poety, niemniej nie da się nie zauważyć tego motywu w wierszu, podobnie jak nie sposób nie skojarzyć go z jednym z podstawowych składników świadomości (a czasami nieświadomości) narodowej „statystycznego Rosjanina". Jego istotność potwierdza tzw. literatura przedmiotu. Za jedno z ciekawszych świadectw tego rodzaju uznać można zachowanie Rosjan podczas dyskusji, która odbyła się w Lizbonie w 1988 r. (The Lisbon Conference… 1990). Wspomina o tym Adam Zagajewski (2020), a szerzej komentuje sprawę A. Skotnicka (2025, 296 i n.). Krakowska badaczka podsumowuje zachowanie rosyjskich pisarzy (niezależnie od tego, czy byli emigrantami, czy też reprezentowali Związek Radziecki) w sposób następujący:

> Twórcy nawiązywali porozumienie, jeśli chodzi o problem i doświadczenie totalitaryzmu, ale kiedy mowa była o imperialności, rosyjscy pisarze nie rozumieli, dlaczego na spotkaniu poświęconym literaturze porusza się takie kwestie. Co za tym idzie, nie zauważali, jak bardzo ich zachowanie i wypowiedzi były upokarzające dla kolegów z małych krajów sąsiadujących z Rosją (Skotnicka 2025, 296).

Problem stosunku rosyjskich pisarzy do literatur małych narodów często powraca w kontekście imperialności kultury rosyjskiej i w szczególności utworów Brodskiego. Szaruga zauważa, że

> w wielu wypadkach utożsamianie się z imperialną Rosją nie tylko dawało artystom poczucie satysfakcji, ale też prowadziło do demonstrowania mniej lub bardziej zjadliwej arogancji wobec obcych, w szczególności zaś wobec ludów zniewolonych przez Rosję (2016, 118).

Fiut (2023, 201) utożsamia natomiast postawę Brodskiego z wielosetletnią rosyjską tradycją kulturową, z mitem wielkiej rosyjskiej kultury:

> Brodski stał się tutaj bowiem [w omawianym wierszu], poza wszystkim, kontynuatorem długowiecznej rosyjskiej tradycji. Tych wielu poetów, pisarzy, myślicieli, którzy walcząc, nieraz heroicznie, z opresyjnym państwem caratu, a następnie Związku Sowieckiego, godzili się na katorgę, tułaczkę, cierpienie, nawet śmierć, ale nigdy nie sprzeniewierzyli się kultowi imperialnej Rosji, promiennej wizji III Rzymu, który zapanuje nad światem, niosąc mu duchowe ocalenie (Fiut 2023, 201).

Analogicznie kolonialność postawy Brodskiego opisuje uczestniczący w dyskusji o imperialności kultury rosyjskiej D. Kuzmin, który dostrzega w poglądach poety świadectwo traktowania przez niego literatur małych narodów jako specyficznie

niepełnowartościowych. Odnosząc się do omawianej antyukraińskiej ody oraz *Litewskiego divertismentu* Brodskiego, pisze on tak:

> В этих текстах [mowa o „imperialnych" wierszach poety] Бродский разнообразно разрабатывает тему недостаточности малой страны и малой культуры […] – *недостаточности*, которая может быть восполнена только включением в нечто большое, в ту или иную империю в том или ином смысле слова (Impierskij tekst… 2023, 254).

Wszystkie te zarzuty są bez wątpienia uzasadnione, niezależnie od tego, że opinie komentatorów wydają się niejednokrotnie przerysowane. Gdyby sprowadzić je do zobiektywizowanych kategorii, wielu z nich trzeba by przyznać rację. Brodski w tych komentarzach to twórca i intelektualista podtrzymujący imperialny stereotyp Rosji jako kulturowego kolonizatora. I niewiele pomogą tu opinie obrońców poety. Cóż bowiem z tego, że – jak pisze Zagajewski – „Josif był człowiekiem nadzwyczaj złożonym" (2020) czy też że był zajadłym polemistą (to prawda! doświadczyłem tego osobiście) w niekonwencjonalny niejednokrotnie sposób prowokującym interlokutorów[4]. Owa polemiczna zajadłość to jednak tylko zewnętrzny przejaw „burzy zmysłów". Istotę rzeczy stanowi sens, fundament i znaczenie owych polemicznie wyostrzonych wypowiedzi. Najwyraźniej Brodski – obywatel świata i „безродный космополит" – nie dostrzegał u siebie owej „wielkoruskiej skazy".

Bardzo rozumnie podsumowuje ów splot agresywnej retoryki antyukraińskiej ody i jej kolonialnej semantyki szukający remedium na to schorzenie Margolis:

> Причины же удивительной страстности в одном случае – более чем на поверхности, во втором же – куда глубже, но и то, и другое потребует десятилетий огромной целительной (психо?)аналитической работы целой культуры, которая пока об этом не подозревает и продолжает кичиться собой под разговоры о «бабах», насилие, крики, стоны, взрывы и гром канонад, настаивая на собственной невинности (Margolis 2022).

* * *

Na tle przytoczonych opinii, oskarżeń i prób diagnozy, które miałyby określać źródła antyukraińskiej postawy Brodskiego, szczególnie wyraziście prezentuje się agresywny atak O. Zabużko. Dostrzega ona w omawianym wierszu

---

4 Jangfeldt pisze tak: „Выступления Бродского отличались захлебывающимся напором и часто даже агрессивностью. Это было выражением не только нервного склада его характера, но и другой черты его личности: тяги к провокации, стремления бросить выбор" (Jangfeldt 2012, 162).

> pogardliwy ton przedrzeźniania, a tak naprawdę obrzydzenia, przepełniony żółcią ton całego masywu rosyjskiej kultury […] masy, z której wiersz Brodskiego również korzysta, jak z gotowca, cały w pożyczonych znakach, kliszach, prawie bez zapładniającego udziału indywidualnego ducha (Zabużko 2001, 199).

Ukraińska pisarka nie potrafi ukryć rozdrażnienia tekstem i postawą Rosjanina, które manifestują się w dość niewybrednej retoryce jej eseju. Jest przekonana, że podstawą jego niechęci do Ukrainy i jej kultury jest imperialna złość, uraza związana z dążeniem tego państwa do niezależności od „wielkiego brata". Uogólnia sens wypowiedzi Brodskiego, traktując *Na niepodległość Ukrainy* jako przejaw ogólnonarodowej, podszytej imperialnymi przekonaniami tendencji:

> To, co się nie zmieniało i nadal uparcie demonstrowało swoją nierozpuszczalną osobność, każdorazowo wywoływało w imperialnym żołądku rozzłoszczone burczenie, […] to po prostu reakcja wzburzenia białek, którą prowokuje, jak się zdaje, w najbardziej inteligenckich i wyrozumiałych rosyjskich intelektualistach samo tylko niewinne brzmienie ukraińskiego języka (Zabużko 2001, 198-199).

Zabużko traktuje omawianą antyodę jako symptom obezwładniającego rosyjską kulturę fantazmatu. Według niej „[…] kultura, nawet zdawałoby się ab definitione akratyczna, dysydencka, okazuje się takim samym zaciekłym wytwórcą fantomów, jak i oficjalna propaganda, a to już choroba ducha (Zabużko 2001, 202).

W tym zakresie jej ocena i interpretacja wiersza w znacznym stopniu pokrywają się z przytoczonymi wcześniej opiniami. Zabużko podrzuca jednak dodatkowy argument. Wydaje się jej, że upadek radzieckiego imperium odbierze rosyjskim twórcom światowy rezonans i że brak politycznego wsparcia stanie się początkiem końca popularności także samego Brodskiego. Eseistka uważa, że autor ody

> jako pierwszy, jeszcze przed rozpadem ZSRR, zrozumiał to, na co koledzy z jego pokolenia w Rosji, upojeni idącymi w setki tysięcy nakładami i ogólnym „literaturocentryzmem" pieriestrojki, potrzebowali kolejnych dwudziestu z górką lat – że tylko imperium jest stuprocentowo skutecznym gwarantem konkurencyjności ich utworów na rynku międzynarodowym (Zabużko 2001, 210).

Pierwszym potwierdzeniem tej diagnozy jest zdaniem pisarki fakt, że po rozpadzie ZSRR zainteresowanie rusycystyką na całym świecie radykalnie spadło. Zabużko dopisuje więc do tego „stanu rzeczy" ciąg dalszy:

> Podejrzewam, że dla Brodskiego stało się to życiową katastrofą, której już nie zdołał wytrzymać: wszystkie wysiłki włożył w budowanie sobie *monumentum aere perennius* w literaturze, którą od najmłodszych lat zwykł był postrzegać jako absolutną, bezwarunkową i niezaprzeczalną wartość dla wszystkich czasów i narodów […], a tu nagle okazało się, że pomnik swój budował na piasku i że „bez czołgów" pomnik

> automatycznie traci zarówno monumentalność, jak i, kto wie, samą szansę przetrwania dużo dłużej niż jego twórca (Zabużko 2001, 211i n.).

Ukraińska pisarka ma prawo wygłaszać jakiekolwiek sądy, jak każdy zresztą. Wydaje mi się jednak, że ten ostatni zarzut jest przede wszystkim świadectwem jej niechęci do Brodskiego i raczej wyrazem emocji niż efektem zdroworozsądkowej analizy. Brodski – o ile potrafię to ocenić, a wydaje mi się, że mam sporo przesłanek takiej oceny wynikających z osobistych kontaktów z poetą – nawet jeśli uznać go za kogoś przesiąkniętego „rosyjskim duchem", nigdy nie zaakceptowałby myśli, że popularność jego poezji i eseistyki zależy od politycznych wpływów państwa, które co prawda go ukształtowało, ale z którego emigrował. Chociaż myślał o Rosji jako o wielkiej kulturze, to nigdy nie utożsamiał się z nią jako z politycznie opresyjną kulturą Związku Sowieckiego.

* * *

Przytoczone wypowiedzi wprost diagnozują imperialność rosyjskiej mentalności, głęboko zakorzenionej w świadomości Rosjan ukształtowanych w systemie sowieckim, niezależnie od ich poglądów politycznych czy ideologicznych. Za wielkoruską dumą, o której była mowa również w odniesieniu do Brodskiego – i którą Fiut łączy ze specyficznie pojętą rosyjskością poety[5] – stoją niechęć do kultur mniejszych, od dawna zdominowanych przez kulturę rosyjską, i pogardliwe komentarze dotyczące nieuzasadnionego przekonania o wielkości twórców tych kultur. To oczywiście przejawy imperialnej i kolonialnej postawy Rosjan. Brodski jawi się w tym opisie jako nieodrodny spadkobierca owego imperialnego samopoczucia Rosjan, niedostrzegających własnej imperialności i nieprzyjmujących do wiadomości opinii o kolonialności nie tylko ich systemów politycznych (bo rzecz dotyczy przecież także Rosji z czasów caratu), lecz także ich kultury, która, zafiksowana na własnej wielkości, siłą narzuca swoje standardy kolonizowanym narodom.

Komentatorzy wiersza Brodskiego niemal jednym głosem dostrzegają w odzie *Na niepodległość Ukrainy* wszystkie te cechy – widzą wiersz i wpisaną w jego tkankę semantykę imperialnej dumy i pogardy dla wszystkiego, co wielkość kultury rosyjskiej może umniejszać. Opisują zademonstrowaną w tej odzie postawę poety jako rodzaj *pars pro toto* „wielkiej kultury rosyjskiej". Bez wątpienia rację ma więc Margolis, dostrzegający potrzebą ogromnej oczyszczającej pracy, która mogłaby wyeliminować z rosyjskiej mentalności te groźne fantazmaty. Praca ta czeka co najmniej dwa pokolenia Rosjan. Ale będą mogli się za nią zabrać tylko

---

[5] Zob. „Brodski ze swoim rodakiem zaczął rozmawiać po rosyjsku. Przemknęła mi wtedy przez głowę myśl, za którą się od razu zbeształem, uznając ją za dowód głupiego ulegania zbyt łatwym stereotypom: «Mój Boże, ten kosmopolita, profesor, swobodnie poruszający się w kręgu amerykańskiej elity, czy również taką Rosją jest podszyty?»" (Fiut 2023, 91).

pod warunkiem, że owe schorzenia w psychospołecznej tkance narodu dostrzegą. A dostrzegą je tylko wówczas, kiedy władza konstytuująca system polityczny i ideologiczny w tym kraju zrezygnuje z trującej świadomość społeczną propagandy. Jak na razie trudno uwierzyć, aby w najbliższym czasie taki proces miał szansę się rozpocząć.

Bibliografia

A vy uchilis'… (2025), Stenogramma suda nad Iosifom Brodskim, [in:] https://tvrain.tv/teleshow/archive/a_vy_uchilis_etomu_stenogramma_suda_nad_iosifom_brodskim–378906/.

Bertelsen, O. (2015), Joseph Brodsky's Imperial Consciousness, [in:] Scripta Historica 21, 263-289.

Brodsky, J. (1992a), Bosnia Tune, [in:] https://www.spiritofbosnia.org/volume–2-no-3-2007-july/bosnia-tune–1992/.

Brodski, I. (1992b), Na nezavisimost' Ukrainy, [in:] https://www.youtube.com/watch?v=grFRN-nPePJw/.

Brodski, I. (1994), Sočinenija Iosifa Brodskogo, t. 2. Sankt-Peterburg.

Brodsky, J. (1983), A Martial law carrol. „The New York Review" March 17, 1983, [in:] https://www.nybooks.com/articles/1983/03/17/a-martial-law-carol/.

Brejdo, J. (2023), Kommentarij k sticham Brodskogo „Na nezavisimost' Ukrainy", [in:] Novoe literaturnoe obozrenie, 5, [in:] https://magazines.gorky.media/wp-content/uploads/2023/10/15.-brejdo.pdf.

Fast, P. (2003), „Kapadocja" z detali odtworzona, [w:] Nawarecki, A. (red.), Miniatura i mikrologia literacka, t. 3. Katowice, 91-113.

Fiut, A. (2023), Wyglądy i wglądy. Kraków.

Giedroyc, J. | Miłosz, C. (2012), Listy 1973-2000. Warszawa .

Grudzińska-Gros, I. (2009), Czesław Miłosz and Joseph Brodsky. Fellowships of poets. New Haven | London.

Grudzińska-Gros, I. (2012), Horror, terror i klasycy. Sejny.

Grudzińska-Gros, I. (2007), Miłosz i Brodski. Pole magnetyczne. Kraków.

Impierskij tekst… (2023), Imperskij tekst v russkoj poezji, [w:] Novoe literaturnoe obozrenie, 5, [in:] https://magazines.gorky.media/wp-content/uploads/2023/10/16.-imperskij-tekst-v-russkoj-poezii.pdf.

Jangfeldt, B. (2012), Jazyk est' Bog. Zametki ob Iosife Brodskom. Moskva.

Komorowski, A. (2023), „Bez tom wieche z pawich piór", [w:] Twórczość, 2, [w:] https://tworczosc.com.pl/artykul/bez-tom-wieche-z-pawich-pior/.

Madloch, J. (1994), Motyw Imperium w poezji Josifa Brodskiego, [w:] Mucha, B. (red.), Pisarz i władza (Od Awwakuma do Sołżenicyna). Łódź, 234-241.

Margolis, E. (2022), Esli vypalo v imperii rodit'sja. Brodkisj i kolonializmrusskoj kultury, [in:] https://novayagazeta.eu/articles/2022/07/09/esli-vypalo-v-imperii-roditsia.

Podgorskaja, I. (2018), Obraz Rossii v tvorčestve Iosifa Brodskogo, [in:] Filologičeskie nauki 3-2 (81), 243-245.

Polak-Pałkiewicz, E. (b.d.), Ukraina – gdzie to jest?, [w:] http://ewapolak-palkiewicz.pl/ukraina-gdzie-to-jest/.

Skotnicka, A. (2025), Pisarze rosyjscy wobec autokolonialności, [w:] Przegląd Rusycystyczny 1, 294-310.

Szaruga, L. (2016), Przetwarzanie międzymorza. Zarys problematyki. Kraków | Warszawa.

The Lisbon Conference… (1990), „The Lisbon Conference on Literature: A Round Table of Central European and Russian Writers", Cross Currents: A Yearbook of Central European Culture, [in:] https://quod.lib.umich.edu/c/crossc/anw0935.1990.001/85:29?page=root;size=100;view=text.

Venclova, T. (2009), Foreword, [in:] Grudzińska-Gros I., Czesław Miłosz and Joseph Brodsky. Fellowships of poets. New Haven | London, IX-XII.

Zabużko, O. (2001), Planeta Piołun. Warszawa.

Zagajewski, A. (2020), O Josifie Brodskim, chaotycznie, [w:] Zeszyty Literackie, [w:] htttps://zeszytyliterackie.pl/adam.zagajewski-o-josfie-brodskim-chaotycznie/.